

7. Ислам в медийном пространстве: сборник материалов / под ред. Кузнецовой-Моренко И.Б. и Салахатдиновой Л.Н. - Казань: Открытое Общество. - 2004. - 89с.

8. Газеты «Ислам Ажары», «Ислам Маданияты»

9. Журналы: «Золотой Родник», «Ак-Башат»

10. Концепция государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2014-2020 годы (проект).

УОК 82

Жапарова А. А.

Издениүүчү И. Арабаев ат. КМУ

АЙТЫШ ӨНӨРҮНҮН ПАЙДА БОЛУШУ КООМДУК ТУРМУШТАГЫ ФУНКЦИЯСЫ ТУУРАЛУУ

Бул макалада автор айтыш өнөрүнүн жаңы түрлөрү, анын баскычтары адам баласынын коомунда сөздүн көркөм өнөргө же искусствого өсүп жеткен учуру менен байланыштуулугун баяндайт.

***Ачкыч сөздөр:** кара-кыргыз, казак-кыргыз, жамакчы, төкмө ырчылар, иллюстрация, ритмика, рифма.*

Айтыштын пайда болуусу жана тарыхый зарылдыктардан улам анын жаңы түрлөргө ээ болушу жөнүндө казак илимпозу М. Габдуллиндин төмөнкүдөй пикири бар. “Бир заманда пайда болуп, андан келе көп убакыт ичинде калыптанган белгилүү жүйөгө түшкөн, салтка айланган турмуш-тиричилик, адат-үрп, салт-сана алгачкы мазмунун жогото да баштайт. Булардын ордуна коомдук-таптык, тилек жагдайларына шайкеш жаңы мазмун, түр туулат. Демек, коомдук жана экономикалык жагдайлар алардын эртеден келе жаткан, калыптанып калган турмуш-тиричиликке, адат-үрпүнө, салтка өз таасирин тийгизип, жаңы мазмунга өзгөрүүсүнө, мурунку калыбын биртикеден жоготуусуна ыңгай жасайт” 1, - деп көрсөткөн. Бул аныгында диалектикалык процесс, бардык нерсе мезгил илгерилеши менен сандан сапатка же тескерисинче сапаттан санга өтүп туруусу абзел.

Ушундай мыйзамченемдүүлүктүн алкагында эл ырчыларындагы айтыш (айтыс) өнөрү узак мезгилден бери өмүр сүрүп, улам мазмундук, формалык жактан жаңыланып, бирок баштапкы табиятын сактап келе жаткандыгы талашсыз маселе. Казак аалымы Мэлк Габдуллин “Қазақ халқының ауыз әдебиеті” деген изилдөөсүндө: “Ертеде жазу өнері болмаған кезде қазақ халқының әдебиетінің негізгі бір саласы айтыс өлендері туды”, - белгилеген.

Андан ары оюн улантып казактардын айтыс өнөрү туурасында салмактуу эмгектерди жазган С. Мукановду, М. Ауэзовду, Е. Исмайыловду, К. Жумалиевди, Т. Нуртазинди атап, дагы башкаларды ойго алуу менен айтыс деген сөз казак тилинде бир нече мааниде колдонуларын көрсөтөт. Анын белгилөөсүндө “айтыс эки адамның сөз кагыстыруу, сөз жүзүндө тартысуу, дауласуу, сынасуу, өнөр салыстыруу деген” маанилерди камтыйт. Айтыс кара сөз түрүндө жана өлең түрүндө да болот. Бирок адабияттык белгиге жана адабий жанрдын бири болуп өлең түрүндө айтылган айтыстар кирет деп баса белгилеген 2 .

Ушул эле эмгегинде адабиятчы айтыстарды мазмунуна жана формасына карап эки түргө бөлүштүрүүнү сунуштайт. Адабиятчынын пикирине ынасап, биринчиси – калыктын турмуш-тиричилигине, адат-үрп салтына байланыштуу айтылчу айтыстар. Экинчиси – чын манидеги акындар айтысы. Ушул айтылгандарды жыйынтыктап адабиятчы “айтыс өлеңдеринин алгашкы үлгүлөрү калыктын турмуш салтына, адат-үрпүнө байланыштуу жаралган” дейт 3.

М. Габдуллиндин оюнда турмуш чындыгы бар деген пикирдебиз. Анткени, адам баласынын жашоосунун алгачкы доорлорунда адам укуктары боюнча не декларация, не мамлекеттик конституция болбосо, адамдардын өз ара мамилелери кандайдыр турмуштук тажрыйбалардан иштелип чыккан нерселерге таянышы керек эле да. Биринчи учурларда пенде жакшылыкка умтулуусу үчүн жаманды жакшыдан айырмалай ала тургандай жеке тажрыйбаны баштан кечириши керек. Анан, албетте, аларды жалпыга жайылтуу, сиңирүү зарылдыгы келип чыгат да. Дал ошондой учурда эл арасынан чыккан таланттуулардын кызматына зарылдык туулуп жатпайбы! Айтыштын алгачкы формалары көркөм сөз баскычына жетилгиче турмуш тиричилик жагдайын камтыган карапайым үлгүдө болгондой туюлат. Буга жөнөкөй мисал, азыр деле эки адамдын ортосундагы, айрыкча улуу менен кичүүнүн ортосундагы мамиленин өйдө-төмөнүнөн даана байкалат. Улуу жан кичүүнү бирдеме кылууга мажбурлоо аракетин көргөндө, ал жекедей баштаса “айтышпа!” деген сөз дароо айтылат. Ал эми эки үй-бүлөнүн же эки уруунун ортосунда кандайдыр бир терс иштен улам кеткен келишпестикти жайгаруу максатынан доо өндүрүү же доолашуу максатындагы айтыштар жаралгандыгы талашсыз. Айтыш сөзүнүн уңгусу “айт”, “оюнду билдир” дегенден маанини туюнтат. Мындан бир адамдын каршысындагы экинчиси өз чындыгын беркиге (башкаларга) жеткирип, таламын талашып калууга эрки жетиши зарылдыгы камтылууда. Демек, айтыш адам коомунун алгачкы баскычында жеке же уруучулдук кызыкчылыктарды коргоо абалындагы жөнөкөй же кескин пикир алмашуунун абалынан келип жаралган десек болот. Айтыштын мындан кийинки баскычы адам баласынын коомунда сөздүн көркөм өнөргө

же искусствого өсүп жеткен учуру менен байланыштуу деген жыйынтык өзүнөн өзү келип чыгат.

Сөз маданияты жетилген учурдан тарта анын функциясы да көп жактуулукка ээ боло баштаган. Кайсы бир маселе боюнча пикир алмашуу, такташуу же доолашуудан башка тарбиялык максатты да аркалап, аны сөздүн күчү менен жеткирүү аракети күн тартибинде пайда болот. Ошентип, эл ырчыларынын кадыры арта баштагандыгы байкалат. Ушундан алгач эл ырчылары өз чөлкөмүндө гана кадырга ээ болуп, талант, жөндөмүн тар рамкада гана көрсөткөн десек болчудай. Анын биринчи сынчылары да, угуучулары да жөнөкөйлөштүрүп айтканда курбу, теңтуштары, айылдаштары, мыктаса уруулаштары болмок. Бул стадиялык жол же ырчылык өнөрдүн калыптанышындагы биринчи этап. Мындай баскычты басып өтпөгөн бир да кыргыз, казак эл акыны жок жана андай учурабайт. Ушул жол, ушул стадия байыртадан калыптанган жана сакталып келе жаткан көрүнүш. Качан гана ырчы биринчи айлампадан чыкканда, башкача айтканда айылдык чөлкөмгө кадыры арткандан кийин аны башка бир чөлкөмдүн ырчысы менен жолуктуруу, беттештирүү зарылдыгы жетилген. Бул беттештирүүнүн максаты ар түрдүү болгон, бирок максаттарынын ар кылдыгына карабастан ушул беттештирүү айтыштын (айтыстын) жаралышын шарттагандыгы талашсыз. Дал ушундай беттешүү аркылуу ар ырчынын сөз билгилиги, сөз күчү, жеке даремети көпчүлүк тарабынан бааланган.

Албетте, белгилүү адабиятчы, педагог К. Артыкбаев белгилегендей: “Төкмө ырчылардын баарынын ырчылык деңгээли, ырдоо искусствосу, көз караш, түшүнүгү, турмуштук тажрыйбасы, билими, машыгуу жаражалары бирдей болбогондугу белгилүү. Алардын ичинде көрүнүштүн сырткы өң-түспөлүн, буюм-тайым жана башка нерселердин тиркемин төкпөй-чачпай ырга айлантып, көбүнчө иллюстративдүү сүрөттөмөлөрдү көз алдыга элестетүү менен чектелип калгандары да көп болгон. Андай ырчыны эл жамакчы деп абдан туура атаган. Ал эми чыныгы чоң ырчыларга иллюстративдүүлүктөн тышкары, залкар ойлорду санат-насият түрүндө айтуу, нускалуу турмуштук жалпылоолорду көркөм элестер, учкул сөз, афоризмдер аркылуу угучууга өтө таасирлүү, толкундатуучу деңгээлде жеткирүү мүнөздүү. Мындай ырчылардын ырлары мазмундуулугу гана эмес, формасынын, асыресе ритмикасы, рифмасынын теңдешсиз кынапталып, ооздон даяр түрүндө куюлуп тургандыгы менен уккандарды суктандырып отурган, Чыныгы төкмө ырчылар дегенде биз ушул укмуш өнөрдү көз алдыга келтиребиз”⁴. (Белгилеген – биз.).

Сөзгө баа берүү кыргыз жана казак элдеринде бирдей даражага ээ. Бул тууралуу кара-кыргыз жана кыргыз-казак элдеринин оозеки чыгармачылыгын алгачкылардан болуп илимий негизде кароого аракет кылган В. Радлов кезегинде жогорку баасын берген. Ал түрк тилдүү элдердин оозеки

үлгүлөрүн жыйноо менен гана чектелбестен, аларды өз ара салыштыруу иштерин да аткаргандыгы маалым. Бул учурда салыштыруу тектеш тилдүү элдердин оозеки чыгармаларынан сюжеттик, образдык, идеялык, мотивдик жакындыктарын, окшоштуктарын табуу максатында эле жүргүзүлбөгөн. Анын илимпоздук максатында жыйнап алынган оозеки үлгүлөрдүн көркөмдүк дареметине да баа берүү бар болучу. Натыйжада анын кыргыз, казак илимий чөйрөсүнө хрестоматиялык мүнөздө белгилүү болгон 1885-жылы жарык көргөн “Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” аттуу он томдугунун V томунун “Киришмесинде” (“Предисловие”) жазылган “кара-кыргыздар казак-кыргыздар сыяктуу эле өзүлөрүнүн түрк тектүү уруулаштарынан бөтөнчө сөзмөрдүгү менен айрымалангандыгын” билдирген жыйынтыгы чыгарылган. Анда В. Радлов “кыргыздар сүйлөгөндө мукактанбай жана токтобой кыраат менен сүйлөгөндүгүнө” баа берип, ушундай сүйлөөнүн аркасында сүйлөмдөрү куюлушуп, ыр түрүндө айтылгандай таасир калтыргандыгын да белгилеген болучу. В. Радловдун азыр эки республиканын аталышына улуттук өзүнчөлүгүн ыйгарган кыргыз жана казакты XIX кылымдын орто ченинде “кара-кыргыз жана казак-кыргыз” деп анча-мынча айырмачылык менен атап жаткандыгына көңүл бөлүү зарыл. Анткени, ал ушул эки элдин сөз сүйлөө маданиятында окшоштук бардыгына басым коюуда. Бул басым эки элдин турмушунда гана жалпылык болбостон, көркөм өнөрүндө да танылгыс окшоштук бардыгын белгилеп турат. Мындай окшоштук, демек, тээ жер каймактагандан бери келе жаткан көрүнүшкө кирет деп жыйынтык чыгарууга жол берет.

Адабияттар:

1. Габдуллин м. Казак халкынын ауыз адабияты. – Алматы: Рауан, 2013. 45.
2. Ушунда . 409-бет.
3. Ушунда. 419-бет.
4. Артыкбаев К. Мезгил элестери: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1979. 74-бет.